Petre BEŞLIU MUNTEANU

Muzeul de Istorie Sibiu
The History Museum in Sibiu

Consideraţii generale asupra securităţii frontierei central-sudice a Transilvaniei (secolele XII-XVI)

General considerations about the security of the medieval frontier in the south of Transylvania (13th - 16th century)

The southern part of Transylvania, a mountain region, belonged to the Hungarian kingdom. In the central part is The Olt Valley that links the Danube region and the inner side of the Carpathian Mountain. Some rivers spring under the ridge of the mountain and are collected from the main rivers Olt and Mures. The rivers were in the Middle Age the way of communications. The path over the mountains and the little rivers were used from shepherds, smugglers, thieves. The most dangerous were the gangs of akângii (a Turkish origin). They plundered the villages and took in slavery the people.

In the frontier region were stone wall fortifications with irregular plan and places fortified with ramparts. The ramparts blocked up the access of the enemies. Both categories of fortifications were built on the top of the hills. Also the stone wall fortifications from Turnul Roşu-Boiţa, Tunul Spart had to block the access in the Olt Valley, the main entrance in Transylvania, and protect the custom house. In the modern time, the guardsmen lived in so called *wachthaus,* a modest building on that routs in the mountain.

Keywords: fortification, border, frontier, Transylvania, mountain
Institution's address: str. Mitropoliei nr. 2, Sibiu, tel.: +40-(269)218.143
Personal e-mail: *p_besliu@yaoo.com*

În anii '40 ai secolului XX Kurt Horedt redeschidea într-o atmosferă de resuscitare a sentimentelor naţionaliste discuţia asupra *cetăţilor de graniţă* din sudul şi estul Transilvaniei[1]. Majoritatea istoricilor transilvăneni au rămas până astăzi tributari concepţiei de graniţă în Evul Mediu, înţeleasă ca o line de fortificaţii înşiruite la o distanţă relativ egală una de alta, în regiunea subcarpatică sud transilvăneană.

Cercetarea arheologică şi studiile de castelologie au infirmat datarea timpurie propusă de Kurt Horedt (secolul al XII-lea) a cetăţilor din piatră sud transilvănene. Mai apoi, numărul fortificaţiilor medievale cunoscute în sudul Transilvaniei a sporit, iar studiul comparat al materialul arheologic, formei şi materialului de construcţie a permis delimitări cronologice între fortificaţiile din secolele XI - XII (aşa numitele cetăţi pre săseşti) şi cele din piatră, ce apar ca o categorie bine definită documentar şi arheologic în a doua jumătate a secolului al XIII-lea[2].

Dacă la nuanţările tipologice şi determinările cronologice ale fortificaţiilor medievale sud transilvănene istoricii transilvăneni sunt receptivi, la noile concepte, cum este cea de *frontieră*, circumspecţia este surprinzătoare. Două exemple recente sunt suficient de relevante. Ioan Marian Ţiplic face efortul lăudabil al definirii prin studiu comparativ a noţiunilor de graniţa şi frontieră, dar rezultatele sunt neconvingătoare atunci când operează cu evenimente foarte cunoscute cum este aşezarea cavalerilor ordinului teutonic, care au contribuit la „consolidarea unei *graniţe stabile*, fixate pe aliniamentul natural al Carpaţilor". Mai încolo confuzia este evidentă: teutonii au ţintit „...apărarea *graniţelor* şi constituirea unei *frontiere* solide la graniţa de sud-est a regatului" (sublinierile ne aparţin)[3].

Într-o atotcuprinzătoare sinteză a fortificaţiilor medievale din spaţiul intra şi extra carpatic, Adrian

Andrei Rusu dă dovada cunoaşterii opiniei istoriografiei moderne despre „graniţa" estică a Ungariei medievale; el recunoaşte că apărarea punctelor strategie şi nu a unei linii era politica realista a regalităţii maghiare în secolele XI - XII şi până la mijlocul secolului al XIII-lea. Concluzia este fermă, dar în contradicţie cu teoria frontierei. „*Este însă sigur*, că din punct de vedere metodologic, nu doar cetăţile care se aflau vecine cu bornele topografice al Imperiului Habsburgic, au fost în evul mediu *cetăţi de graniţă*"[4] (sublinierile ne aparţin). Nesiguranţa este în continuare la ea acasă, aşa că autorul crede că am fi „mai aproape de adevăr" ..."dacă am putea introduce nuanţa de „cetate de frontieră" în locul celei de "cetate de graniţă"[5].

Principial, în cercetarea istoriei certitudinea este greu de atins, iar o teorie convingătoare are nevoie de suportul documentelor şi de o arie de investigare cuprinzătoare. „Metodologic", trebuie să separăm noţiunile de *cetate* şi *graniţă*, împreunate eronat pentru realitatea istorică a secolelor XII - XVI. Altfel, ne plimbăm ca şi colegii noştri pe un tărâm nesigur.

Teoria frontierei ca o zonă-tampon, aflată marginea regatelor medievale, incapabile la început să delimiteze, să susţină administrativ şi să apere militar teritoriile de la periferie, este un câştig al istoriografiei europene. În luptele dintre mauri şi creştini a existat un teritoriu de frontieră cu sarcini militare specifice şi cu individualitate administrativ-teritorială[6]. Mărcile, structuri politico-militare la marginea Imperiului German sunt bine cunoscute. Forme de organizare de tip militar, populaţii, aşezări şi mentalităţi specifice au apărut la frontiera polono-germană[7] şi la cea anglo-scoţiană[8]. Mai aproape de regiunea în discuţie şi în legătură cu pericolul răsăritean a fost pus în evidenţă un teritoriu de frontieră spre regatul Ungariei, determinat geografic de râurile Drava, Krka, de Munţii Gorjanici şi dominat de cetăţile Landestrost, Sichelberg, Sicherstein şi Grachan[9]. Regiunea dunăreană mijlocie a fost considerată de basileii bizantini o zonă de frontieră importantă strategic[10]. Acelaşi interes strategic i l-au arătat mai târziu regii Ungariei[11].Imaginea Ungariei ca „o poartă a creştinătăţii" apare la mijlocul secolului al XIII-lea şi a fost consacrată în perioada invaziilor otomane[12]. În fapt, după cum recunoaşte autoarea, porţile de intrare în Ungaria erau trecătorile Carpaţilor, acolo unde, după invazia mongolă, cetăţile vor juca un rol strategic determinat[13].

Din perspectiva istoriografiei occidentale situaţia est clară: nu există o linie de demarcare teritorială fermă şi nici cetăţi de graniţă în Evul Mediu transilvănean[14]. Realitatea complexă din sudului Transilvaniei, persistenţa structurilor medievale şi conservatorismul istoriografiei contemporane, îndemnă la o analiză istorică complexă. Într-o abordare teoretică regresivă[15] pornind de la baza solidă de date documentare din secolul al XVIII-lea, urmărind teritoriul şi, sintetic, doar fortificaţiile din zonă şi miliţiile de frontieră (plăieşii), avem şansa unui studiu convingător.

Raportul generalului Adolf Bukow din 1761 adresat Consiliului Aulic de Război ţinea seama de realităţile militare ale zonei sud transilvănene. Comandantul militar propunea desfiinţarea organizaţiei plăieşilor, vechii paznici ai teritoriului, şi înfiinţarea miliţiilor grănicereşti. Statutul regimentelor organizate avea obiective pe care le regăsim altfel formulate şi în secolele anterioare: „...urmărirea hoţilor, împiedicarea importului şi exportului clandestin de mărfuri.."[16]. Cu alte cuvinte era nevoie de **securizarea zonei prin paza munţilor şi a drumurilor de plai.**

Potrivit acestui scop au fost amplasate unităţi militare în satele din sudul Transilvaniei şi construite posturi de pază *(wachthaus*). Ele aveau menirea supravegherii teritoriului aflat în spatele liniei (graniţei) trasate în harta care purta numele comandantului regimentului de grăniceri de la Orlat, L. von Lucksenstein[17].

Amplasarea lor aşa cum o arată o hartă a graniţei de la începutul secolului al XVIII-lea indică căile tradiţionale de intrare în partea central sudică a Transilvaniei prin defileul Oltului sau peste munţii puţin înalţi ai Cibinului şi mai apoi pe văile râurilor[18]. Concentrarea de posturi de pază era mai mare în zona trecătorii Oltului, de unde se putea ajunge uşor la Sibiu. Punctul de trecere a graniţei de la Râul Vadului a fost asigurat cu o fortificaţie cu zid de incintă spre căile de acces[19].

În fapt, Valea Oltului a fost din a doua jumătate a secolului al XIV-lea una din porţile de intrare în Transilvania şi Ungaria. De aceea, fortificaţia de la Boiţa - Turnul Roşu şi-a menţinut până în secolul al XIX-lea funcţiile militare. Masiv transformată la începutul secolului al XVIII-lea, cu planul păstrat până astăzi, fortificaţia de la ieşirea defileului era una de barare a văii. Cu o garnizoană formată în secolul al XVI-lea ca şi cetatea de la Tălmaciu din grupurile etnice din zonă, plătită din fondurile primarului Sibiului, fortificaţia proteja punctul de vamă[20]. Ea putea constitui punct de plecare pentru spioni şi pentru slujbaşii cu misiune de poliţie în munţi. Cu alte cuvinte, era un punct central în teritoriul de frontieră sud-carpatic.

La începutul secolului al XVI-lea a fost ridicată de Universitatea săsească fortificaţia de la vărsarea râului Meghieş în Olt cu acelaşi rol de barare a văii

şi de vămuire a negustorilor. Construirea fortificaţiei în adâncimea defileului nu înseamnă schimbarea „graniţei", ci doar ocuparea unei poziţii strategice în adâncimea *nomanslandului*, a teritoriului de frontieră, spre aşezările Ţării Româneşti.

Răspunsul domnului muntean este iniţiativa pacificării zonei conflictuale prin fixarea unor borne de delimitare teritorială şi prin aplicarea legii. Comisia de trasare a graniţei, întrunită în 1520 în Paul Merişor, era formată din cnezi haţegani, reprezentanţii regelui şi boieri munteni. Lipsa funcţionarilor înalţi saşi care administrau teritoriul sud transilvănean nu era o garanţie că linia de separare şi ordinea vor fi general susţinute. Componenţa delegaţiei ardelene arată în acelaşi timp că reglementarea frontierei era pretinsă încă de reprezentanţii regelui Ungariei. Necesitatea implementării ordinii în teritoriul muntos izvora din aceleaşi cauze ca în secolul al XVIII-lea: "mai mult de acum înainte aceste doua pământuri gâlcevi şi răzmeriţe şi hoţii sau prăzi şi jafuri să nu se mai facă, ci să fie cu mare pace şi frăţie"[21]. Delimitarea teritorială statală era prima în istoria relaţiilor ungaro-române. Lipsa menţiunii unor "semne mai vechi" sugerează însă că nu au existat delimitări locale, cu atât mai mult o"graniţă".

Înţelegerea din hotărnicie nu a fost pretutindeni respectată. În 1526, domnul Ţării Româneşti se plângea Magistratului din Sibiu că, folosind drumul de plai pe la Pian ("per villam Pyen, montes ascendit")[22], o bandă de hoţi condusă de Sigismund a prădat o biserică din Ţara Românească[23] şi s-a întors pe la Cisnădie.

Câteva mărturii documentare demonstrează că paza căilor de trecere peste munţi, în general securitatea teritoriului, erau greu de realizat. Drumurile de munte imposibil de supravegheat erau folosite de hoţii de cai din Colun[24], de iobagii fugiţi în Ţara Românească[25], de contrabandişti. Registrele de socoteli au consemnat iniţiativele comunităţii săseşti de a păstra securitatea în munţi la mijlocul secolul al XVI-lea[26]. Imensitatea teritoriului muntos şi inerenţa unor conflicte locale, pentru păşuni şi vamă făceau imposibil controlul lui.

Cu puţin timp înainte de hotărnicia din 1520, în 1507, Universitatea săsească plătea miliţiilor de frontieră (plăieşilor)[27] 21 florini pentru paza munţilor. Cu ocazia primei plăţi, în iunie, aflăm cine erau plăieşii şi care erau atribuţiile acestor "...certis Volachis robustis qui ordinati sunt ad persequendos malefactores et semitas alpium, custodiendas sub strictissimo iuramento, quorum antesessores Demetrius et Aluman fuerunt designati[28].

Teoretic, controlul drumurilor de plai de era în atribuţiile unei autorităţi locale cum este dovedit de scrisoarea din 1523, prin care se cerea permisiunea Magistratului sibian pentru folosirea drumului de plai. Era în discuţie teritoriul administrat de scaunul Şălişte ("circa Alpes vestras, per districtum Grosdorff, versus Transalpinum")[29].

De cealaltă parte, în aceeaşi bună intenţie a securizării frontierei, domnii munteni au organizat în secolul al XVI-lea un corp de plăieşi[30]. În zona sud-carpatică a Transilvaniei însă, intenţia constituirii şi folosirii unui corp de pază a frontierei era mai veche.

Posesiunea Tilişca, importantă pentru controlul ieşirii unui drum de plai, a fost amintită în legătură cu Ioan Tompa, provenit probabil dintr-o familie de greavi, numit comite al plaiurilor ("comes alpium nostrarum") într-o hotărnicie din 1366 cu voievodul Ţării Româneşti, Vladislav şi greavul Johannes din Cisnădie ce stăpânea Săcelul şi Orlatul[31]. Înfiinţarea funcţiei de comite al plaiurilor sugerează nu numai intenţia regelui Ludovic de Anjou de a opune un funcţionar regal voievodului muntean[32], ci ilustrează politica de reorganizare administrativă şi militară, bazată pe un sistem de securitate în zonele periferice. Situaţia era tensionată de vreme ce reprezentanţii regalităţii, cum era episcopul Transilvaniei, aveau avantaje dobândite prin funcţie în regiunea de frontieră, în timp ce paznicii, constructorii şi întreţinătorii fortificaţiilor proveneau din comunităţile locale, săseşti şi româneşti.

Scrisoarea regală din 1370, de mulţumire pentru construirea cetăţii Landskrone, era formală; ea nu recunoştea contribuţia comunităţii săseşti la securitatea localităţii probabil atacate de Vladislav Vlaicu, ci doar calitatea de constructori ai cetăţii[33]. Prin poziţia avansată, în prima linie a invaziilor dinspre sud, prin forţa economică şi potenţialul militar, comunităţile săseşti pretindeau un rol activ în sistemul defensiv. Influenţa sibienilor în zona de frontieră este demonstrată de acordul de la Cristian din 1383, când fruntaşii saşi, ca urmare a unei înţelegeri cu episcopul Transilvaniei, implică în sistemul de organizare a securităţii pe românii din zonă ("Walachi nobis circumsedentes")[34]. Teritoriul atribuit românilor pentru pază era delimitat de Tălmaciu, unde deja exista o cetate regală, şi Şălişte în apropierea căreia se afla cetatea Salgo. Frontiera se afla într-o jurisdicţie marcată de dualitatea vasalică: puterea locală, a comunităţilor libere săseşti şi a celei româneşti de sub munte, şi cea superioară, regală, reprezentată de Goblinus, episcopul Transilvaniei, care obţinea tot în 1383 feudul Amnaş cu cinci sate româneşti[35]. În jocul de interese local, specific teritoriilor de frontieră, în afara zonei stăpânite de Goblinus rămânea Tilişca, împreună cu cetatea de aici[36].

Scrisoarea regală din 24 februarie 1433, adresată

de Sigismund de Luxenburg tuturor saşilor, reflectă însă o etapă nouă, cea a recunoaşterii contribuţiei militare a saşilor din cele şapte plus două scaune în zona de securitate cuprinsă între Ţara Haţegului şi Ţara Făgăraşului. Conţinutul documentului arată că în acest teritoriu de frontieră era deja în funcţiune o strategie zonală de pază şi întreţinere a drumurilor şi potecilor din munte ("pro defendendis et recludendis viis et stratis alpium illarum parcium") cu ajutorul a 2000 de oameni[37]. Documentul nu face referire directă la fortificaţiile din zona de protecţie. Pentru pază însă erau necesare baze stabile -incinte fortificate- aşa cum erau cu siguranţă cetăţile de la Breaza, Tălmaciu, Boiţa (Turnul Roşu), Lotrioara, Sibiel, Săsciori, fortificaţiile de la Racoviţa-Avrig, Tălmăcel, Pianul de Sus, Cugir, Piatra Roşie.

Condiţionări materiale, posibilităţile comunităţilor locale de a susţine un amplu proiect de construcţii şi organizatorice, o autoritate recunoscută de rege au constituit premisele definitivării unui sistem defensiv, de securizare a frontierei din teritoriul sud transilvănean. Recunoaşterea *de jure* a atribuţiilor saşilor în securizarea Transilvaniei de sud era urmare a noi politicii regale de a delega sarcina apărării sudului regatului Ungariei unor forţe politice locale[38].

Construirea unor fortificaţii mari, aşezate la marginea sau la mică distanţă de sate, la ieşirea unor drumuri de plai din munţi în zona locuibilă din sudul Transilvaniei, completând în cazul comunităţilor săseşti rolul de apărare al fortificaţiilor din vatra satului, se poate explica, între altele, prin mulţimea, diversitatea şi accesibilitatea căilor de comunicare între nordul şi sudul munţilor. Principalul drum de legătură a fost pe Valea Oltului. Dinspre importantele aşezări Câmpulung şi Argeş, drumul spre nord trecea, aşa cum se întâmplase şi în perioada romană, prin Ţara Loviştei. El se unea cu Valea Oltului la Câineni, unde se afla vama de la Genune, de tricesima căreia au beneficiat în tot secolul al XV-lea, începând cu anul 1415, călugării de la Cozia[39]. Vama şi zona strategică erau supravegheate de la cetatea de pe Valea Băieşului numită Turnul lui Doangă şi de turnul de la Clocotici[40]. Din Defileul Oltului existau mai multe posibilităţi de a ajunge în satele transilvănene de sub munte: pe Valea Lotrului şi pe drumul de plai cu mai multe variante de ieşire: Valea Sadului, Valea Orlatului, valea râului Tilişca, Valea Sebeşului, Valea Lotrioarei. În toate cazurile se putea ocoli vama de la Turnul Roşu. La Sibiu însă se ajungea pe Valea Cibinului sau, indirect, pe râul Sadu, trecând prin Cisnădie.

Nevoia de securitate în teritoriul de frontieră este dovedită de scrisoarea domnului muntean din 1418 către cisnădieni. Bazându-se pe folosirea drumurilor scurte, de plai, Mihail, domnul Ţării Româneşti, promitea locuitorilor din Cisnădie, în caz de nevoie, ajutorul unui corp expediţionar[41]. Documentul ilustrează în principal folosirea în devălmăşie a munţilor şi, implicit, a plaiurilor de către păstori. De aici însă puteau apărea şi divergenţe. Nu mult mai târziu, Vlad Dracul afirma într-o scrisoare adresată braşovenilor că regele l-a însărcinat cu paza frontierei[42], acolo unde domnitorii Ţării Româneşti stăpâneau, între altele, cetatea de la Poienari, lacătul accesului în Ţara Loviştei.

Necesitatea supravegherii drumurilor de acces era determinată de folosirea lor de către bandele de akângii, de hoţi sau de contrabandişti. Comunităţile locale şi autorităţile erau speriate mai ales de bandele formate din locuitorii de diferite neamuri de la sud de Dunăre, akângii. Firesc, ştirile documentare pentru un asemenea subiect sunt puţine. Scrisoarea din 1466, trimisă de fruntaşii saşilor din Orăştie Magistratului sibian, era urmarea unei ştiri transmise din Ţara Haţegului de Ladislau Kendefy despre tabăra turcilor din munte ("in alpibus latitassent")[43]. Drumul peste creasta Munţilor Retezat, prin căldarea Bucura, ieşind în valea Câlnicului, era anevoios, iar la Mălăieşti era controlat de o fortificaţie. Mai degrabă ştirea este rezultatul unei psihoze a terorii datorită atacurilor neaşteptate care afectaseră Ţara Haţegului. Scrisoarea dovedeşte însă autoritatea Magistratului sibian în sistemul defensiv al frontierei sud-transilvănene.

Ipoteza utilizării drumurilor de plai de otomanii care au atacat aşezările săseşti din zona Sibiului în iarna anului 1493 se poate accepta în cazul în care starea vremii ar fi permis accesul peste munţi[44]. Important de reţinut este că, după ce au devastat regiunea de sub munte şi au alertat trupele comitelui sibian, atacatorii s-au îndreptat spre Turnul Roşu, în apropierea căruia au fost înfrânţi[45]. Anterior jefuiseră Cisnădia[46]. Singura cale de intrare în munte, acolo unde i-au întâmpinat *păstorii români*, era pe Valea Sadului. Evenimentul aminteşte de îndatoririle românilor de a păzi zonele de plai până la Tălmaciu şi se poate relaţiona cu atribuţiile fortificaţiilor din zonă.

În această zonă au existat două fortificaţii: una potrivit toponimului *Cetatea lu Iwan(Ioan)* pe Valea Sadului şi a doua la ieşirea din munţi spre Valea Oltului, la Tălmăcel. Urmele din teren ne arată un tip de fortificaţie rezultat prin bararea căilor de acces pe terasa superioară. Planul simplu, de adaptare la teren şi zona de locuire sugerează un constructor autohton.

Documentele istorice ilustrează strădania Magistratului din Sibiu de extindere încă de la

sfârşitul secolului al XIV-lea a autorităţii asupra zonei drumurilor de plai locuită şi controlată de români. În această perioadă, potrivit caracteristicilor materialului arheologic, au funcţionat majoritatea fortificaţiilor de culme. Analiza contextuală a relaţiilor feudalilor locali cu domnii munteni, coroborată cu caracteristicile materialului arheologic, a fost determinantă, între altele, în datarea cetăţii de la Tilişca[47].

Este adevărat că într-o zonă marcată de insecuritate domnii munteni au avut o poziţie oscilantă faţă de autoritatea maghiară: de la un comportament agresiv la colaborare în lupta antiotomană. Ca răspuns, regii maghiari şi voievozii ardeleni au dus fie o politică de forţă, fie de donaţii condiţionate. Desăvârşirea unui sistem defensiv de amploare, în care comunităţile erau legate de fortificaţiile din vatra satului şi din hotar, în care incintele fortificaţiilor de culme erau atât de mari încât puteau adăposti sătenii şi animalele lor, un asemenea sistem nu putea să apară decât în condiţiile deosebite ale spaimei faţă de invaziile turcilor otomani.

Detalii constructive sugerează graba cu care au fost ridicate fortificaţiile de frontieră folosind la maxim avantajele terenului[48] Unele au creat o incintă fortificată cu ziduri, altele precum cele de la Racoviţa-Avrig, Tălmăcel, Pianul de Sus, Cugir, Luncani-Piatra Roşie, au fost astfel concepute încât doar au barat calea de acces.

Textul înţelegerii din 1383 permite câteva speculaţii în legătură cu raporturile de putere în teritoriul de frontieră la sfârşitul secolului al XIV-lea, raporturi care au făcut posibile amenajările defensive zonale. Hansgerd Göckenjan lasă să se înţeleagă că înfiinţarea unei unităţi de pază a zonei este rezultatul recunoaşterii unui drept mai vechi[49]. În acest fel, românii care locuiau mai aproape de drumurile de plai şi le foloseau pentru transhumanţă au fost implicaţi, împreună cu autorităţile locale şi centrale, în paza marginilor. Pornită pe această cale, analiza ar trebui să ia în discuţie rolul cnezilor şi nobililor din Ţara Haţegului în apărarea sud-vestului Transilvaniei şi al domnilor munteni în asigurarea unei zone tampon în faţa presiunii otomane la Dunăre.

Necesitatea apărării comune aducea în centrul atenţiei securitatea zonei de sub munte. Importanţa strategică a cetăţii Salgo în sistemul defensiv zonal şi instabilitatea raporturilor de forţe au determinat scoaterea ei din sistemul de relaţii feudale a domeniului Amlaşului, dăruit episcopului Goblinus în 1383. Perioada următorilor 50 de ani, până la diploma lui Sigismund de Luxemburg, a fost hotărâtoare pentru crearea unui sistem defensiv de securitate în sudul Transilvaniei ca răspuns la ameninţările turcilor otomani[50]. Extinderea autorităţii şi apoi a jurisdicţiei Magistratului din Sibiu asupra sudului Transilvaniei a fost marcată de luarea în administraţie a fortificaţiilor de la gura Defileului Oltului şi extinderea asupra Ţării Făgăraşului, unde erau semnalate multe nemulţumiri în rândul românilor[51]. Este posibil ca şi cetatea de la Breaza, aflată în zona muntoasă adiacentă Ţării Făgăraşului, să fi fost încă în funcţiune la mijlocul secolului al XV-lea[52].

Comparaţia între grupurile de fortificaţii din diferite regiuni de frontieră ale statelor şi senioriilor feudale din Europa şi fortificaţiile de culme din sudul Transilvaniei reliefează existenţa unor trăsături generale şi caractere specifice[53]. Dispunerea fortificaţiilor în funcţie de obstacolele naturale, de căile de comunicare şi concentrarea în anumite zone au dus la apariţia reţelelor de fortificaţii. Ele apărau centre cum era Sibiul sau Cracovia[54]. Sisteme de fortificaţii au fost create de cruciaţi în drumul spre locurile sfinte. Sistemul strategic format din cetăţile de coastă şi cele din interior ce protejau Ierusalimul nu a putut funcţiona din cauza rivalităţilor dintre cruciaţi[55]. Cu toate că hotarele Boemiei nu au fost afectate de un pericol permanent, în secolul al XIII-lea a fost amenajat un sistem de fortificaţii. El a fost structurat în două grupuri de fortificaţii, în funcţie de condiţiile geografice şi social politice[56].

Numărul mare de fortificaţii de culme dispuse în sudul Transilvaniei se corelează cu densitatea mare a fortificaţiilor din întreaga regiunea la care se referă scrisoarea lui Sigismund de Luxemburg din 1433. La cele 22 de fortificaţii de culme, din care 17 se pot atribui pe baze documentare sau a informaţiilor arheologice secolelor XIV-XV, se adaugă cel puţin 22 de fortificaţii de comunitate, care au marcat drumul de legătură dintre Valea Oltului şi a Mureşului, dintre zonele montane şi cele de şes. Punctele centrale ale grupului estimat la 44 fortificaţii sunt oraşele Sibiu, Sebeş, Orăştie, primul menţionat fiind şi cel mai important. În acest fel, apare o structură de linii defensive succesive: o line la marginea munţilor, zonă locuită de comunităţile româneşti şi o a doua linie, interioară, marcată de comunităţile săseşti. O dispunere asemănătoare se regăseşte la graniţa Portugaliei cu Castilia[57]. Aceste linii sunt strategice şi nu au legătură cu delimitările teritoriale.

Este greu de urmărit evoluţia fortificaţiilor de culme de la mijlocul secolului al XV-lea şi în prima jumătate a secolului al XVI-lea. Scrisoarea papei Eugen al IV-lea adresată decanatului Sibiului în 1434 îndemna la întărirea sistemului de fortificaţii din vatra satelor "turibus et locis eminentioribus

dictorum ecclesiarum defensiones et propugnacula"[58]. Utilitatea fortificaţiilor din vatra satului a determinat repararea, mărirea şi adaptarea lor la armele de foc. Proiectile pentru archebuze au fost descoperite şi în incinta fortificaţiei de la Răşinari, iar cetatea de la Tălmaciu a fost refolosită în timpul luptelor civile din Transilvania. Sebastian Münster a întâlnit între Sebeş şi Orăştie o fortificaţie puternică[59]. Necesitatea de a controla căile de acces în munte s-a menţinut şi la mijlocul secolului al XVI-lea[60]. Pe de altă parte, dieta Transilvaniei hotărâse în 1545 să fie demolate fortificaţiile săseşti din vatra satelor "omnia castella et fortalicia inter dominos Saxones in pagis extructa demoliantur"[61].

Preocupaţi de consolidarea autorităţii în zona nesigură din munţi, organismele comunitare săseşti au acordat prerogative speciale castelanilor de la Turnul Roşu. După cum relatează patetic preotul din Tălmaciu, Johannes Lebelius la mijlocul secolului al XVI-lea, călătorii puteau intra în Transilvania pe la Turnul Roşu "poartă întărită a regatului" numai pe baza unui permis de trecere. Interesele erau cele comerciale, căci prin vigilenţa vameşilor „..se face negustoria regatului/ Folositoare nu numai lor, ci şi multora /Care beneficiază de faptele acestor cetăţeni de ispravă/ Şi de avantaje.../[62].

Ideea de limită teritorială, marcată de autoritate politică, era ilustrată de formularea scrisorii domnului Ţării Româneşti adresată în 1524 Magistratului din Sibiu "Nam per grancies et confinia terrarum vestrarum"[63].

Necesitatea menţinerii securităţii în zona muntoasă dintre Transilvania şi Ţara Românească la mijlocul şi în a doua jumătate a secolului al XVI-lea este atestată documentar[64]. Între aşa numitele „fortificaţii de graniţă" a funcţionat în mod sigur la această dată doar Turnul Roşu. La marginea marilor imperii, zona carpatică tot mai intens locuită şi exploatată economic era la fel de greu de stabilizat şi hotărnicit în secolul al XVIII-lea de administraţia habsburgică, centralizată şi militarizată, aşa cum fusese în secolele anterioare.

Datele istorice lacunare adunate într-o prezentare analitică permit câteva concluzii utile lărgirii ariei de cunoaştere a frontierelor Ungariei medievale şi Europei catolice.

Studiul ia în discuţie un segment al frontierei regatului Ungariei şi doar aspectul militar-politic, esenţial în caracterizarea societăţii de frontieră. Am lăsat de o parte alte trăsături definitorii: comerţul, ocupaţiile locuitorilor din regiune şi vămile.

Frontiera central-sudică a Transilvaniei este o regiune de munte cu culmi accesibile şi o reţea de pâraie de munte adunate de râurile mari, Oltul şi Mureşul. Trecătorile, păşunile alpine şi reţeaua hidrografică au constituit baza sistemului de comunicare între versantele Carpaţilor Meridionali (Munţilor Cindrelului, Lotrului şi Şureanului), între bazinul Loviştei şi Defileul Oltului, mai mult, între bazinul Dunărean şi cel intracarpatic.

Sistemul de apărare a teritoriului de frontieră în zona sa sudică a evoluat de la fortificaţii de pământ aşezate răzleţ în secolele XII - XIII în câteva puncte strategice pe vale Râului Mare (sud-vest), Sebeş (fortificaţia de la Laz), Orlat (zona centrală) şi mai dense în sud-est, la cele din material durabil din a doua jumătate a secolului al XIII-lea până în secolul al XVI-lea. Sistemul defensiv a fost permanent îmbunătăţit şi finalizat prin bararea Defileului Oltului cu Turnul Spart.

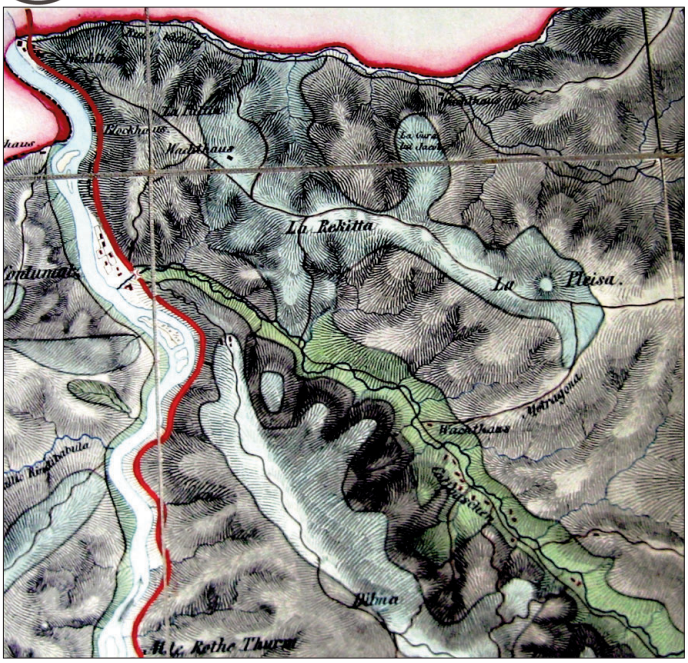
Autorităţile regale şi cele locale până în 1453 şi apoi cele locale au iniţiat şi administrat sistemul de securitate a teritoriului. Ele au atras în anumite perioade de timp în apărarea frontierei central-sudice în secolele XIV - XVI nobili locali cum au fost greavii din Tălmaciu, cnezii din satele româneşti. La vest, cnezii haţegani intraţi în rândul nobilimii au avut un rol constant în „afacerile militare de frontieră".

În baza relaţiilor vasalice, consideraţi apărători ai regatului Ungariei şi Occidentului creştin, domnii Tării Româneşti au primit feude în teritoriul sud carpatic, au stăpânit fortificaţii în Ţara Loviştei şi chiar s-au erijat în protectori ai comunităţilor locale sud-transilvănene.

Asigurarea frontierei sud carpatice, contribuţia factorilor militari locali la oprirea temporară a ofensivei otomane au contribuit la redefinirea imaginii generale asupra teritoriului de la considerarea Ungariei ca „poartă a creştinătăţii", la transfocarea imaginii frontierei la mijlocul secolului al XV-lea pe Sibiu care era văzut după căderea Constantinopolului, e adevărat într-o viziune locală, "zid şi scut al întregii creştinătăţi"[65].

Perspectiva istorică a „fenomenului frontierei" pune într-o perspectivă istorică credibilă o perioadă mai veche decât cea a studiului, perioada secolelor XII – XIII, când saşii au avut atribuţii militare comune cu români, cumanii şi secuii în zona împădurită sud transilvănenaă sau chiar în afara regatului. În acelaşi timp, subliniază rolul greavilor, exponenţi, ca şi cnezii haţegani, ai intereselor regale în securizarea teritoriului de frontieră.

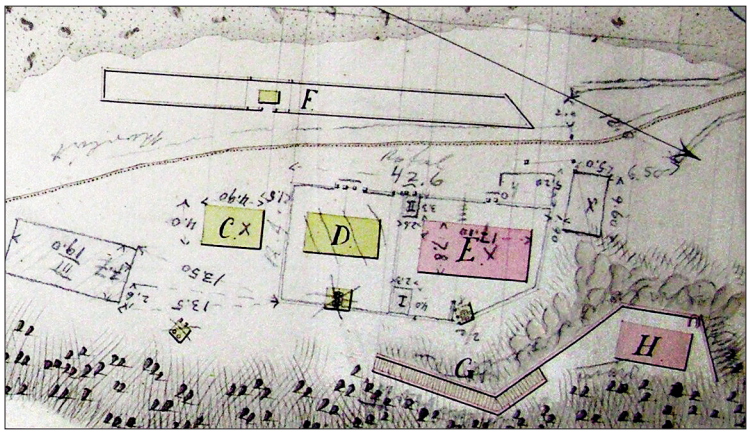
Încercările repetate de stabilizare şi securizare a regiunii montane şi sub montane în secolele XIV - XVIII au produs perturbări în viaţa populaţiei locală, care a păstrat până astăzi în memoria colectivă denumirea de *Margine* pentru zona de locuire central sud carpatică.

Patru pichete de graniţă în apropierea vărsării Râului Vadului în Olt, după harta din 1830. Biblioteca Brukenthal, H 526

Fortificaţia de frontieră de la Jina-Gîrbova, zid de incintă

Fortificaţia de graniţă de la vărsarea Rîului Vadului în Olt. Biblioteca Brukenthal, H 4958

Documentul de hotărnicie dintre Transilvania şi Ţara Românească din 1520

Note:

1. K. Horedt, *Zur Siebenbürgischen Burgenforschungen,* în *Südost Forschungen*, Leipzig, 1940, p. 567; Idem, *Südsiebenbürgische Grenzburge,*. în *Siebenbürgische Vierteljahrschrift*, I, 1941, p. 22-27; Idem, *Contribuţii la istoria Transilvaniei, sec. IV - XIII*, Bucureşti, 1958, p. 127-130; Idem, *Siebenbürgen in Frühmittelalter*, Bonn, 1986, p. 163 -164. Pentru o privire critică asupra istoriografiei fortificaţiilor medievale din Transilvania, vezi, P. Beşliu Munteanu, *Mit şi stereotip. Consideraţii asupra istoriografiei fortificaţiilor medievale din Transilvania*, în *Comunicări ştiinţifice*, VII, 2008, p. 209.

2. Pentru bibliografia cercetărilor arheologice la fortificaţiile medievale din sudul Transilvaniei vezi A. A., Rusu, *Castelarea carpatică. Fortificaţii şi cetăţi din Transilvania şi teritoriile învecinate (sec. XIII-XIV)*, Cluj-Napoca, 2005, p. 572, 575.
3. I. M., Ţiplic, *Organizarea defensivă a Transilvaniei în evul mediu (secolele X-XIV)*, Bucureşti, 2006, p. 27.
4. A. A., Rusu, *Castelarea carpatică. Fortificaţii şi cetăţi din Transilvania şi teritoriile învecinate (sec. XIII-XIV)*, Cluj-Napoca, 2005, p. 301.
5. A. A. Rusu, *op. cit.*, p. 309.
6. A. Christys, *Crossing the Frontier of Ninth-Century Hispania*, în *Medieval Frontiers: Concepts and Practices*, Burlington, 2002, p. 42-52; M. G. Jiménez, *Frontier and Settlement in the Kingdom of Castile (1085-135*, în *Medieval*

Frontier Societies, Oxford, 1989,p. 52-74; J. E. L. de Coca Castańer, *Institutions on the Castilian-Granadan Frontier 1369-1482*, în *Medieval Frontier Societies*, Oxford, 1989, p.127-150.
7. P. Knoll, *Economic and political Institutions on the Polish-German Frontier in the Middle Ages,* în *Medieval Frontier Societies,* Oxford, 1989, p. 152-173.
8. G. Barrow, *Frontier and Settlement. Which influenced Wich? England and Scotland, 1100-1300*, în *Medieval Frontier Societies*, Oxford, 1989, p. 3-21;A. Goodman, *Religion and Warfare in the Anglo-Scottisch Marches,* în *Medieval Frontier Societies*, Oxford, 1989, p. 245-266.
9. K. Predovnik, *Des Landestrost: Burgen am Rande des Reiches*, în *Castrum Bene,* 8, *Burg ud Funktion*, Wien, 2006, p. 118-1120.
10. Al. Madgearu, *Organizarea militară bizantină la Dunărea de jos în secolele X-XII*, Târgovişte, 2007, vezi Capitolul I: *Recucerirea frontierei dunărene*, p. 13-44 şi passim.
11. la E. Fügedi, *Castle and Society in Medieval* Hungary (1000-1437), Budapest, 1986, planşa 19, p. 138.
12. N. Berend, *Hungary, „the Gate of Christendom*, în *Medieval Frontiers: Concepts and Practices,* Burlington, 2002, p. 208.
13. *Ibidem*, p. 200.
14. N.Berend, *Preface*, în *Medieval Frontiers:Concepts and Practices*, Burlington,2002, p.XIII.
15. Metoda care are la bază cercetarea arheologică a urmelor materiale dintr-o zona geografică a fost folosită în R. Popa, *Ţara Maramureşului în veacul al XIV-lea, Bucureşti*, 1997, p. 15-16.
16. C. Göllner, *Regimentele grănicereşti din Transilvania*, Bucureşti, 1973, p. 58.
17. Copia hărţii *Siebenbürgische Grenz Carte gegen Walachey und Moldau...,* se află la Biblioteca Brukenthal, H. 152, nr. inv. 383.
18. *Hermannstadt mit seinem Umgebungen*, Biblioteca Brukenthal, H 526.
19. *Situation –Plan des K.K. Rothenthurmes*, Biblioteca Brukenthal, H 4958.
20. România, D.J.A.N.S., *Socoteli consulare*, inventar 207, dosar 67, p. 32, verso.
21. N. Iorga, *Studii şi documente cu privire la istoria românilor*, V, *Cărţi, documente, zapise şi răvaşe*, Bucureşti, 1903, p. 474-475.
22. E. Hurmuzaki, *Documente privitoare la Istoria Românilor*, XV. *Acte şi scrisori din arhivele oraşelor ardelene (Bistriţa, Braşov, Sibiu) publicate după copiile Academiei române de N. Iorga*, partea I, 1358-1600, Bucureşti, 1911, p. 291.
23. Un raport din acelaşi an preciza că mănăstirea Bistriţa a fost jefuită; *Ibidem*, p. 291.
24. S. Dragomir, *Documente nouă privitoare la relaţiile Ţării Româneşti cu Sibiul în secolii XV şi XI*, Bucureşti, 1927, p. 25.
25. *Ibidem*, p. 11.
26. În 1559 a fost trimis „circumspectus Christopferus Lejsth" la Răşinari şi Sălişte; vezi E. Hurmuzaki, *Documente privitoare la Istoria Românilor*, XI, (1517-1612). *Documente adunate, adnotate şi publicate de Neculai Iorga*, Bucureşti, 1900, p. 872.
27. Despre instituţiei plăieşilor, vezi I. Moga, *„Ţara,"districtul" şi Plaiul Loviştei"*, în I. Moga, *Scrieri istorice 1926-1946,* Cluj, 1973, p. 52-53.
28. *Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der Sächsischen Nation*, în *Quellen zur Geschichte Siebenbürgens aus Sächsischen Archiven*, I, Sibiu,1880, p. 467 şi p. 470, 472, 479.
29. E. Hurmuzaki, *Documente privitoare la Istoria Românilor*, XV. *Acte şi scrisori din arhivele oraşelor ardelene (Bistriţa, Braşov, Sibiu) publicate după copiile Academiei române de N. Iorga*, partea I, 1358-1600, Bucureşti, 1911, p. 272.
30. N. Stoicescu, *Despre organizarea pazei hotarelor în Ţara Românească în sec. XV-XVII*, în *Studii şi materiale de istorie medie*, IV, 1960, p. 191-194.
31. *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*,*Urkundenbuch*, II, Hermannstadt, 1897 p. 273; *Documenta Romaniae Historica, D, Relaţii între Ţările Române, I, (1222-1456*), Bucureşti, 1977, doc. nr. 44.
32. I. Moga, *„Marginea". Ducatul Amlaşului şi Scaunul Sibiului*, în I. Moga, *Scrieri istorice 1926-1946*, Cluj, 1973. p. 61.
33. *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, II, Sibiu, 1897, p. 333. Documentul este posibil a fi fals.
34. *Ibidem*, p. 565, *Documenta Romaniae Historica, D, Relaţii între Ţările Române, I, (1222-1456),* Bucureşti, 1977, doc. 70.
35. *Ibidem*, p. 575.
36. I. Moga, *„Marginea". Ducatul Amlaşului şi Scaunul Sibiului*, în I. Moga, *Scrieri istorice 1926-1946,* Cluj, 1973, p. 62.
37. *Documenta Romaniae Historica, D, Relaţii între Ţările Române, I, (1222-1456*), Bucureşti, 1977, p. 300. Numărul de oşteni depăşea de patru ori pe acela prevăzut în obligaţiile din Andreanum.
38. É. Mályusz, *Kaiser Sigismund in Ungarn, 1387 - 1437,* Budapesta, 1990, p. 144.
39. *Documenta Romaniae Historica*, B, I, Bucureşti, 1966, p. 79, 140, 167, 180, 249, 267, 340.
40. O. Stoica, *Câteva date arheologice privitoare la fortificaţia medievală de la Racoviţa (jud. Vâlcea,* în *Studii şi materiale de muzeografie şi istorie militară,* 14 - 15, 1981-1982, p. 85-86.
41. *Documenta Romaniae Historica, D, Relaţii între Ţările Române, I, (1222-1456),* Bucureşti, 1977, doc. 124.
42. I. Bogdan, *Documente privitoare la relaţiile Ţării Româneşti cu Braşovul şi cu Ţara Ungurească în sec. XV şi XVI*, Bucureşti, 1905, p. 55.
43. *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, VI, Bucureşti, 1981, p. 260. *Kelnyngk* este Călnicul din Ţara Haţegului, de unde provine informaţia şi nu localitatea Călnic de lângă Sebeş cum apare în indicele de localităţi din volumul de documente pomenit. Pentru Călnicul din judeţul Alba numele obişnuit era *Kelnek.*
44. G. Gündisch, *Incursiunea turcească din anul 1493 în ţinutul Sibiului,* în *Studii. Revista de istorie,* VI, 1961, p. 1499.
45. *Breve Chronicon Daciae,* în *Quellen zur Geschichte der Stadt Brasso,* IV, 1903. p. 4.
46. G. Gündisch, *Siebenbürgen in der Türkenabwehr, 1395-152,* în *Revue Roumaine d'Histoire*, tom XIII/3, 1974, p.

419.
47. De exemplu, ridicarea cetăţii de la Tilişca a fost fixată între 1322 şi 1354 (Nägler, Th., *Cetatea feudală de la Tilişca în lumina recentelor cercetări şi săpături arheologice*, în *Sesiunea de Comunicări a Muzeelor de Istorie,* II, 1964, Bucureşti, 1970, p. 192-193).
48. *Ibidem*, p. 193.
49. H Göckenjan. *Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn,* Wiesbaden, 1972, p. 106.
50. Pentru un punct de vedere asemănător, vezi, *Kurze Geschichte Siebenbürgens,* Budapest, 1990., p. 226.
51. *Documenta Romaniae Historica, D, Relaţii între Ţările Române, I, (1222-1456),* Bucureşti, 1977 doc. 321.
52. Th. Nägler, *Cercetările din cetatea de la Breaza (Făgăraş),* în *Muzeul Brukenthal. Studii şi Comunicări. Arheologie - Istorie*, 14, 1969, p. 109.
53. Pentru mai multe detalii, vezi P. Beşliu Munteanu, *Fortificaţii (sisteme de fortificaţii) la hotarele statelor feudale din Europa - contribuţii istorice şi arheologice*, în *Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane din Sibiu,* V-VI, 1998-1999, p. 11-33.
54. A. Majewski, A., *La defense du Royaume et de grandes voies de communication sous le regne de Casimir le Grand (1333-1370*), în *IBI Bulletin*, 41, 1983, p. 72-73.
55. D. Leistikow, *Defensive lines of crusaders castels in the Holy Land,* în *IBI Bulletin,* 48, 1992, p. 47.
56. Th. Durdik, *The system of royal castles in Bohemia,* în *IBI Bulletin*, 47/II, 1990-1991, p. 105.
57. La graniţa dintre Spania şi Portugalia existau la începutul secolului XVI 55 de fortificaţii de graniţă; cf. L. Villena, *The Iberian strategical castle*, în *IBI Bulletin*, 47, II, 1990 – 1991, p. 64.
58. *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, IV, Hermannstadt, 1937, p. 621.
59. S. Münster, *Cosmographey-das ist beschreibung aller Länder, Basel,* 1598, p. 1262.
60. Este vorba de scrisoarea adresată de regele Ferdinand sibienilor în 1554; cf. E. Hurmuzaki, *Documente privitoare la Istoria Românilor*, XV. *Acte şi scrisori din arhivele oraşelor ardelene (Bistriţa, Braşov, Sibiu) publicate după copiile Academiei române de N. Iorga*, partea I, 1358-1600, Bucureşti, 1911, p. 505.
61. E. Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor, II/4 (1531-1552), culese, adnotate şi publicate de Nic. Densuşianu*, Bucureşti, 1894, p. 382.
62. Textul publicat de Johannes Seivert în 1779 se regăseşte la G. Stroilă, *Tălmaciu, între miturile istoriei şi realităţile contemporane*,Sibiu, 2008, Anexa 1, p. 24.
63. E. Hurmuzaki, *Documente privitoare la Istoria Românilor*, XV. *Acte şi scrisori din arhivele oraşelor ardelene (Bistriţa, Braşov, Sibiu) publicate după copiile Academiei române de N. Iorga*, partea I, 1358-1600, Bucureşti, 1911, p. 291.
64. Vezi solii trimişi de Magistratul sibian la domnii Ţării Româneşti pentru a păstra relaţiile de bună vecinătate şi a respecta autoritatea saşilor în munţi; cf. E. Hurmuzaki, *Documente privitoare la Istoria Românilor*, XV. *Acte şi scrisori din arhivele oraşelor ardelene (Bistriţa, Braşov, Sibiu) publicate după copiile Academiei române de N. Iorga*, partea I, 1358-1600, Bucureşti, 1911, p. 858, 861-863, 865, 869, 870-872, 875, 878.
65. *Documenta Romaniae Historica, D, Relaţii între Ţările Române, I, (1222-1456),* Bucureşti, 1977, p. 442.

Bibliografie

Christys, A., *Crossing the Frontier of Ninth-Century Hispania*. În: *Medieval Frontiers: Concepts and Practices,* Burlington, 2002, p. 35-53.

Barrow, G. *Frontier and Settlement. Which influenced Wich? England and Scotland, 1100-1300*. În: *Medieval Frontier Societies,* Oxford, 1989, p. 3-21.

Berend, N., *Hungary, „the Gate of Christendom".* În *Medieval Frontiers: Concepts and Practices,* Burlington, 2002, p. 195-215.

Berend, N., Preface.În : *Medieval Frontiers: Concepts and Practices,* Burlington, 2002, p.X-XV.

Beşliu Munteanu, P., *Mit şi stereotip. Consideraţii asupra istoriografiei fortificaţiilor medievale din Transilvania* (*Mith and Stereotype. Consideration on the historiography of medieval fortifications in Transylvania*). În: *Comunicări ştiinţifice*, VII, 2008, p. 206-212.

Beşliu Munteanu, P. *Fortificaţii (sisteme de fortificaţii) la hotarele statelor feudale din Europa - contribuţii istorice şi arheologic.* În: *Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane din Sibiu*, V-VI, 1998-1999, p. 11-33. *The fortifications-systems on the frontier of the medieval european kingdoms.*

6. Bogdan, I., *Documente privitoare la relaţiile Ţării Româneşti cu Braşovul şi cu Ţara Ungurească în sec. XV şi XVI*, Bucureşti, 1905, p. 55. *Documents about the relationship between Ţara Românească Braşov and Transylvania in 15th – 16th centuries.*

Breve Chronicon Daciae. În: *Quellen zur Geschichte der Stadt Brasso,* IV, 1903.

Coca Castañer, J.E.L., *Institutions on the Castilian-Granadan Frontier 1369-1482*. În: *Medieval Frontier Societies,* Oxford, 1989, p. 127-150.

Documenta Romaniae Historica, *B*, *Ţara Românească, I (1247-1500)*, Bucureşti, 1966; II (1501-1525), Bucureşti, 1972.

Documenta Romaniae Historica, D, Relaţii între Ţările Române, *I, (1222-1456),* Bucureşti, 1977.

Dragomir, S., *Documente nouă privitoare la relaţiile Ţării Româneşti cu Sibiul în secolii XV şi XI*, Bucureşti, 1927.

Durdik, Th., *The system of royal castles in Bohemia.* În: *IBI Bulletin*, 47/II, 1990-1991, p. 105-106.

Fügedi, E., *Castle and Society in Medieval Hungary (1000-1437)*, Budapest, 1986.

Göckenjan, H., *Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn,* Wiesbaden, 1972.

Göllner, C., *Regimentele grănicereşti din Transilvania*, Bucureşti, 1973 *The Border Regiments from Transilvania*.

Goodman, A., *Religion and Warfare in the Anglo-Scotisch Marches.* În: *Medieval Frontier Societies,* Oxford, 1989, p. 245-266.

Gündisch, G., *Incursiunea turcească din anul 1493 în ţinutul Sibiului.* În: *Studii. Revista de istorie,* VI, 1961, p.

1491-1502.

Gündisch, G., *Siebenbürgen in der Türkenabwehr, 1395-1526.* În: *Revue Roumaine d'Histoire*, tom XIII/3, 1974, p. 416-443.

Hored, K, *Südsiebenbürgische Grenzburgen.* În: *Siebenbürgische Vierteljahrsschrift*, 64, 1, 1939, p. 16-21.

Horedt, K. *Zur Siebenbürgischen Burgenforschungen.* În: Südost Forschungen, Leipzig, 1940, p. 567-614.

Horedt, K., *Contribuţii la istoria Transilvaniei sec. IV-XIII,* Bucureşti, 1958. *Contributions on the Transylvania history,4th 13th century.*

Horedt, K. *Siebenbürgen in Frühmittelalter*, Bonn, 1986.

Hurmuzaki, E, *Documente privitoare la Istoria Românilor, XI, (1517-1612). Documente adunate, adnotate şi publicate de Neculai Iorga,* Bucureşti, 1900.

Hurmuzaki, E. *Documente privitoare la Istoria Românilor, XV. Acte şi scrisori din arhivele oraşelor ardelene (Bistriţa, Braşov, Sibiu) publicate după copiile Academiei române de N. Iorga, partea I, 1358-1600,* Bucureşti, 1911. *Documents on the Romanian history, 1358-1600.*

Hurmuzaki,E., *Documente privitoare la istoria românilor, II/4 (1531-1552), culese, adnotate şi publicate de Nic. Densuşianu,* Bucureşti, 1894. *Documents on the Romanian history, 1531-1552.*

Iorga, N., *Studii şi documente cu privire la istoria românilor, V, Cărţi, documente, zapise şi răvaşe*, Bucureşti, 1903. *Documents and studies on the Romanian history*.

Jiménez, M. G., *Frontier and Settlement in the Kingdom of Castile.* În: *Medieval Frontier Societies,* Oxford, 1989, p. 52-74.

Knoll, P. *Economic and political Institutions on the Polish-German Frontier in the Middle Ages.* În: *Medieval Frontier Societies*, Oxford, 1989, p. 151-174.

Kurze Geschichte Siebenbürgens, Budapest, 1990.

Labelius, J., *De oppido Thlamus. Carmen histricum.Despre cetatea Tălmaci, poem istoric, CibiniiSibiu, 1779. În:* Stroilă, G., *Tălmaciu între miturile istoriei şi realităţile contemporane*, Sibiu, 2008,anexa 1, p. 1-24.

Leistikow, D., *Defensive lines of crusaders castels in the Holy Lan.* În: *IBI Bulletin, 48, 1992, p. 45-50.*

Lucksenstein, L., *Siebenbürgische Grenz Carte gegen die Walachey und Moldau, Biblioteca Brukenthal*, H152, inv. 383.

Madgearu, Al., *Organizarea militară bizantină la Dunărea de jos în secolele X-XII*, Târgovişte, 2007, *The military byzantinium organisation at The Low Danube in 10th -12th century*.

Majewski, A., *La defense du Royaume et de grandes voies de communication sous le regne de Casimir le Grand (1333-1370*). În: *IBI Bulletin*, 41, 1983, p. 72-73.

Mályusz,E., *Kaiser Sigismund in Ungarn, 1387 1437,* Budapest, 1990.

Moga, I., *Ţara,"districtul" şi Plaiul Loviştei".* În: I. Moga, *Scrieri istorice 1926-1946*, Cluj, 1973, p. 46-55. *The „country",the „departement" or the „county" of Lovistea.*

Moga, I., *„Marginea". Ducatul Amlaşului şi Scaunul Sibiului.* În*:* I. Moga, *Scrieri istorice 1926-1946,* Cluj, 1973, p. 56-87. *The „periphery". The dukedom and the departament of Sibiu*

Münster, S., *Cosmographey-das ist beschreibung aller Länder*, Basel, 1598.

Nägler, Th., *Cetatea feudală de la Tilişca în lumina recentelor cercetări şi săpături arheologice.* În: *Sesiunea de Comunicări a Muzeelor de Istorie*, II, 1964, Bucureşti, 1970, p. 189-195. *The new archaeological excavations from the medieval fortification in Tilisca.*

Nägler, Th., *Cercetările din cetatea de la Breaza (Făgăraş).* În: *Muzeul Brukenthal. Studii şi Comunicări. Arheologie Istorie*, 14, 1969, p. 89-121. *The archaeological researches of the medieval fortification in Breaza (Fagaras).*

Popa, R., *Ţara Maramureşului în veacul al XIV-lea*, Bucureşti, 1997. *The „country" of Maramures in the 14th century.*

Predovnik, K. *Des Landestrost: Burgen am Rande des Reiches.* În: *Castrum Bene, 8, Burg und Funktion,* Wien, 2006, p. 117-128.

Rusu, Adrian Andrei, *Castelarea carpatică. Fortificaţii şi cetăţi din Transilvania şi teritoriile învecinate (sec. XIII-XIV). The fortress from Transylvania and the neighbor lands (13-14th century),*Cluj-Napoca, 2005.

Stoica, O., *Câteva date arheologice privitoare la fortificaţia medievală de la Racoviţa (jud. Vâlcea).* În: *Studii şi materiale de muzeografie şi istorie militară,* 14 15, 19811982, p. 83-87. *Some archaeological facts about the medieval fortification from Racovita (dep. Valcea).*

Stoicescu, N., *Despre organizarea pazei hotarelor în Ţara Românească în sec. XV-XVII.* În: *Studii şi materiale de istorie medie*, IV, 1960, p. 191-222. *About the organisation of the frontiers security of Valachia in the Medieval Age.*

Ţiplic, I., M., *Organizarea defensivă a Transilvaniei în evul mediu (secolele X-XIV)*, Bucureşti, 2006. *The military defensive system of Transylvania in Middle Age (10th-14th century).*

Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, I IV, Hermannstadt, 1892-1937; V – VII, Bucureşti, 1972– 1991.

Villena, L., *The Iberian strategical castle.* În: *IBI Bulletin*, 47, II, 1990 – 1991, p. 59-66.